

Hukuki Çoğulluk Bağlamında Hukukun Neliği Sorununa Muhtasar Bir Bakış

Abdullah Enes Mollaoğlu*

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Gönderim / Received: 26.08.2024, Kabul / Accepted: 29.09.2024, Yayın / Published: 30.09.2024

Özet: Hukuk antropolojisinin temel amacının, devlet dışı hukuk ile devlet hukukunun bir arada var olmasını ele alan hukuki çoğulluk kavramını incelemek olduğu belirtilmiştir. Başka bir ifadeyle, hukuk antropolojisinin temel odağı, tek bir sosyal alanda çeşitli hukuk sistemlerinin etkileşimini inceleyen ve farklı hukuk anlayışlarına odaklanan hukuki çoğulluk kavramıdır. Bu bakımdan hukuk antropolojisinin olduğu kadar bu makalenin de merkezinde yer alan hukuki çoğulluk meselesi, zorunlu olarak hukukun ne olduğu sorusunu gündeme getirmektedir. Bu nedenle hukuki çoğulluk konusuna girildiğinde öne çıkan temel sorun, hukuk ile diğer toplumsal düzen kuralları arasındaki farkın ne olduğudur. Bu sorun esasen devletsiz toplumlarda hukukun var olup olamayacağı tartışmasından kaynaklanır. Devletsiz toplumlarda hukukun varlığı kabul edilirse, hukuki çoğulluktan bahsetmek zorunlu hale gelir. Çünkü önceleri sömürgecilerce şimdi ise ulus-devlet tarafından kuşatılan devletsiz toplumlar birden fazla hukuka tabi olacak, başka bir deyişle hukuki çoğulluk ortaya çıkmış olacaktır. Bu tema çerçevesinde makale, hukuk antropolojisinin merkezi meselesi olan hukuki çoğulluk ve bu bağlamda hukukun neliği sorununu muhtasaran serdedecektir.

Anahtar Kelimeler: Hukuki Çoğulculuk, Hukuk Antropolojisi, Dahili-Harici Hukuki Çoğulluk, Hukukun Neliği, Kısmen-Özerk Toplumsal Alanlar.

* Doktora Öğrencisi / Ph.D. Student, Hacettepe Üniversitesi, Ankara/Türkiye, ORCID: 0000-0002-2703-5831, E-mail: mollaogluabdu@gmail.com

Atıf/Citation: Mollaoğlu, Abdullah Enes. "Hukuki Çoğulluk Bağlamında Hukukun Neliği Sorununa Muhtasar Bir Bakış". *DiHA: Journal of Interdisciplinary Legal Studies*, sy 1 (Eylül 2024): 64-87.

Plagiarism: Bu makale intihal programında taranmış ve en az iki hakem incelemesinden geçmiştir. | This article has been scanned via a plagiarism software and reviewed by at least two referees.

Bu çalışma Creative Atıf-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası (CC BY-NC-ND 4.0) ile lisanslanmıştır. | This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International (CC BY-NC-ND 4.0).

A Brief Overview of the Nature of Law in the Context of Legal Plurality

Abstract: It is stated that the main objective of legal anthropology is to examine the concept of legal plurality, which deals with the coexistence of non-state law and state law. In other words, the main focus of legal anthropology is the concept of legal plurality, which examines the interaction of various legal systems in a single social space and focuses on different conceptions of law. In this respect, the issue of legal plurality, which is at the center of legal anthropology as well as this article, necessarily raises the question of what law is. Therefore, the main problem that comes forward when the subject of legal plurality is introduced is what is the difference between law and other social order rules. This problem essentially stems from the debate on whether law can exist in stateless societies. If the existence of law in stateless societies is accepted, it becomes necessary to talk about legal plurality. This is because stateless societies, surrounded first by colonizers and now by the nation-state, will be subject to more than one law, in other words, legal plurality will have emerged. Within the framework of this theme, the article will discuss the central issue of legal anthropology, legal plurality and the question of what law is in this context.

Keywords: Legal Pluralism, Legal Anthropology, Internal-External Legal Plurality, The Nature of Law, Semi-Autonomous Social Fields.

Değerlendirme / Review :

Çift taraflı kör hakemlik, dış bağımsız / *Double-blind peer-reviewed, external independent.*

Etik Beyan / Ethical Declaration :

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur. / *Ethical principles were followed during the preparation of this study.*

Etik Bildirim / Complaints :

info@diha.org.tr

Benzerlik Taraması / Similarity Check :

Turnitin

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest :

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / *The Author declares that there is no conflict of interest.*

Finansman / Grant Support :

Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır. / *No funds, grants, or other support was received.*

Extended Summary

Europe, which met the rest of the world through colonial activities, encountered a number of indigenous tribes and peoples. The discipline of anthropology emerged as a result of studies of these indigenous peoples. Anthropological studies were first written by travelers, explorers, and colonial administrators outside the academy, and later institutionalized as an independent discipline within academic circles. Although anthropology was initially defined as a discipline that studied the natural history of humanity, over time a tendency to study the anatomical and biological characteristics of human beings became widespread. This trend gave rise to the sub-discipline of biological anthropology. Later, with the growth of social and cultural anthropological research, the classical definition of 'all the sciences that study human beings' became widespread. Legal anthropology, on the other hand, is a sub-discipline that deals with the identification, definition and analysis of the procedures and institutions that help to ensure the continuity of the social practical balance or order, that is, the ways of calming frictions and settling disputes that take place in a social field. Although the origins of this sub-discipline are attributed to Henry J.S. Maine's *Ancient Law*, many anthropologists trace the emergence of legal anthropology to Bronislaw Malinowski's functionalism. However, as aptly emphasizes before, the anthropology of law is not only a discipline preoccupied with the past and based on law and ethnography; it is also - and more so - a discipline concerned with the interaction of modern state law and non-state law. From this point of view, Bocharov stated that the main purpose of legal anthropology is to examine the notion of legal plurality, which deals with the coexistence of non-state law and state law. In other words, the primary focus of legal anthropology is the notion of legal plurality, which examines the interaction of various legal systems in a single social space and focuses on different conceptions of law. The issue of legal plurality, which is at the center of this article as well as legal anthropology, necessarily raises the question of what law is. This is because elaborating on legal plurality requires an independent definition of law. For this reason, the main problem that comes to the fore when entering the subject of legal plurality is the following question: "What is the difference between law and other social order rules?" This problem essentially stems from the debate on whether law can exist in stateless societies. If the existence of law in stateless societies is accepted, it becomes necessary to elaborate on legal plurality. Because stateless societies, which were first under the influence of the colonialists and now surrounded by the

nation-state, will be subject to more than one law, in other words, legal plurality will have emerged. In fact, the attribution of law to stateless societies would simultaneously bring up the rejection of the view of legal centralism. Within the framework of these issues, legal plurality and the nature of law will be discoursed in this article. In the article, first, legal plurality will be discussed in general terms, and then the nature of law will be addressed. Consequently, in our view, “law should be defined according to its function, not its form, i.e. we need to understand the regulations, sociological realities and cultural mechanisms that enable law to be enforced.” Therefore, “what we need to look at are the means by which order and continuity are maintained.” But our findings won’t be entirely in the form of familiar institutional structures. As put forward by a notable researcher, “as soon as we begin to turn our attention to the procedures by which people resolve disputes, end conflicts, and control violence, the (...) features of our legal system (courts, laws) become exemplars, not standards, of cultural experience in the legal field.” These explanations show that efforts to make sense of law based on the analysis of the institutional structure of the legal centralist and therefore legal positivist approach should be avoided. For, just as ‘rules are the historical children of ancient traditions’, judicial procedures and institutions are also the result of historical practices. In other words, procedures and institutions, such as laws, and ultimately the law as a combination of these, are historical. In this respect, laws, procedures, institutions and law as a whole are, in evolutionary terms, ‘preserved or transformed as a result of the activity of natural selection’. In a nutshell, ‘Why do people obey rules? Under what conditions do rules gain, maintain and lose social acceptance?’ are related to this possibility, and answering these questions will make a significant contribution to our understanding of law. Because it should not be forgotten that “understanding the nature of law depends on the study of human beings and human tendencies.”

Ubi societas, ibi ius

Giriş

Sömürgecilik faaliyetlerinin neticesinde dünyanın geriye kalanıyla tanışan Avrupa, bu süreç dahilinde birtakım yerli topluluklarla karşılaşmıştır. Karşılaştıkları bu yerlilere ilişkin yapılan incelemeler neticesinde antropoloji disiplini tebarüz etmiştir. Antropolojik araştırmalar ilkin akademi dışında seyyah, kaşif ve sömürge idarecilerince kaleme alınmış; sonraları ise akademik çevreler dahilinde müstakil bir disiplin olarak kurumsallaşmıştır.¹

Antropoloji, önceleri insanlığın doğal tarihini araştıran bir disiplin olarak tanımlanmışsa da zamanla insanın anatomik ve biyolojik özelliklerini araştıran bir eğilim yaygınlık kazanmıştır. Bu eğilim biyolojik antropoloji alt-disiplinini geliştirmiştir. Takiben toplumsal ve kültürel antropoloji araştırmalarının artmasıyla antropolojinin klasikleşen tanımı olan “*insanı inceleyen bilimler bütünü*”² şeklindeki tanım yaygınlık kazanmıştır.³

Hukuk antropolojisi ise bir toplumsal alan içinde cereyan eden sürtüşmeleri yatıştırma ve uyumsuzlukları sulha kavuşturma yollarının yani toplumsal pratik dengenin veya düzenin devamlılığını⁴ sağlamaya yarayan usul ve kurumların tespiti, tanımlanması ve analiziyle meşgul olan bir alt-disiplindir.⁵ Bu alt-disiplinin kökenleri Henry J.S.

¹ Gulbenkian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın: Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor*, çev. Şirin Tekeli, 12. bs (İstanbul: Metis Yayınları, 2018), 30.

² Petit Robert, “Anthropologie”, içinde *Dictionnaire de la langue Française*, t.y.; Cahit Can, *Hukuk Sosyolojisinin Antropolojik Temelleri*, 4. bs (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2021), 28.

³ Can, *Hukuk Sosyolojisinin Antropolojik Temelleri*, 28.

⁴ Unutulmamalı ki sözü edilen bu devamlılık bir bina gibi statik değil bir canlı organizma gibi dinamiktir. Bu hususta bkz. A. R. Radcliffe-Brown, “Toplumsal Yapı”, içinde *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkiivi*, çev. Mehmet Tevfik Özcan, c. 1 (İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları, 1993), 124. Sözü edilen devamlılık özünde hukukun yeniden üretimidir ve bu yeniden üretim anlaşmazlık hallerinde “*kuralların açıklanması ve yeniden formüle edilmesi ile büyük ölçüde mümkün olmaktadır*”; Simon Roberts, *Düzen ve Kargaşa: Hukuk Antropolojisine Giriş*, çev. A. Erkan Koca, 1. bs (Ankara: Birleşik Yayınevi, 2017), 190.

⁵ Klaus-Friedrich Koch, “Hukuk ve Antropoloji: Disiplinlerarası Araştırma Üstüne Notlar”, çev. Mehmet Tevfik Özcan, *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası* LIV, sy 1-4 (1994): 436. Benzer bir izah ve Malinowski işlevselliği için bkz. Roberts, *Düzen ve Kargaşa: Hukuk Antropolojisine Giriş*, 190.

Maine'nin *Ancient Law* (*Antik Hukuk*) eserine nispet edilse de birçok antropolog hukuk antropolojisinin ortaya çıkışını Bronislaw Malinowski'nin *işlevsencililiği* ile başlatır.⁶

Bununla beraber isabetle vurgulandığı üzere, hukuk antropolojisi salt olarak geçmişle meşgul, hukuk ve etnografyaya dayanan bir disiplin değil; aynı esnada -ve daha ziyade-modern devlet hukuku ile devlet-dışı hukukun etkileşimini konu alan bir disiplindir.⁷ Buradan hareketle Boçarov, hukuk antropolojisinin esas amacının devlet-dışı hukuk ile devlet hukukunun bir aradalığıyla ilgilenen hukuki çoğulluk mefhumunu irdelemek olduğunu ifade etmiştir. Başka bir deyişle hukuk antropolojisinin üzerinde durduğu hususların başında, tek bir toplumsal alanda eşzamanlı cari olan muhtelif hukuk sistemlerinin etkileşimlerini inceleyen ve farklı hukuk kavrayışları üzerine eğilen hukuki çoğulluk mefhumu vardır.⁸

Hukuk antropolojisinin olduğu kadar bu makalenin de merkezinde olan hukuki çoğulluk meselesi zorunlu olarak hukukun neliği sorununu gündeme getirir. Zira hukuki çoğulluktan bahsetmek için müstakil bir hukuk tanımı gerekir. Bu nedenle hukuki çoğulluk konusuna girerken öne çıkan temel sorun hukuk ile diğer toplumsal düzen kuralları arasındaki farkın ne olduğu meselesidir.⁹

Bu sorun esasen devletsiz toplumlarda hukukun var olup olamayacağı tartışmasından kaynaklanır. Şayet devletsiz toplumlarda hukukun varlığı kabul edilirse hukuki çoğulluktan bahsetmek zaruri hale gelir. Zira ilkin sömürgecilerin etkisi altında kalan şimdi ise ulus-devlet tarafından kuşatılan devletsiz toplumlar birden çok hukuka tabi kalmış olacak yani hukuki çoğulluk durumu ortaya çıkmış olur. Esasen devletsiz

⁶ Viktor V. Boçarov, *Hukuk Antropolojisi: Yazılı Olmayan Kanun*, çev. Eva Gurbanova, 1. bs (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2020), 137. Malinowski hukuku ilk defa biçimle değil işlevle tanımlayarak literatürün odağını değiştirmiştir; Baudouin Dupret, "Legal Pluralism, Plurality of Laws, and Legal Practices: Theories, Critiques, and Praxiological Re-Specification", *European Journal of Legal Studies* 1, sy 1 (2007): 297.

⁷ Boçarov, *Hukuk Antropolojisi: Yazılı Olmayan Kanun*, 140.

⁸ Boçarov, 140. İfade edilmeye medar bir husus hukuki çoğulluk konusunun hukuk antropolojisinin tekelinde olmadığı ve önemli ölçüde hukuk sosyolojisinin de inceleme alanına girdiğidir. Bu hususta bkz. Jean Carbonnier, "Kuramsal Hukuk Sosyolojisinin Temel Varsayımları", içinde *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkiivi*, çev. Ahmet Haluk Atalay, c. 1 (İstanbul Barosu Yayınları, 1993), 113-16 ve 116-20. Benzer doğrultuda Saim Üye, hukuk antropolojisi ve sosyolojisi disiplinlerinin hukuk teorisine en önemli katkılardan birinin "*hukuki çoğulluk*" mefhumunu ortaya koymuş olmalarını zikreder; Saim Üye, *Teoride ve Pratikte Hukuki Çoğulluk* (1. bs, Turhan Kitabevi 2013) VI.

⁹ Hasan Serdar Hoş, "Hukuki Çoğulluk", içinde *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkiivi*, c. 26 (İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları, 2014), 181.

toplumlara hukuk atfedilmesi eşzamanlı olarak hukuki merkeziyetçilik görüşünün reddini de gündeme getirir.¹⁰

Bu çerçevede hukuk antropolojisinin merkezi konusu olan hukuki çoğulluk ve bu konu bağlamında hukukun neliği sorunu aşağıda ele alınacaktır. Makalede öncelikle hukuki çoğulluk genel hatlarıyla ele alınacak akabinde ise hukukun neliği sorununa konu bağlamında muhtasaran değinilecektir.

1. Hukuki Çoğulluk¹¹

1.1. Genel Hatlar

Hukuki çoğulluk hususunda “*What is Legal Pluralism?*” başlıklı makalesiyle¹² John Griffiths, önemli bir yer işgal etmektedir. Bunun esas sebebi hukuki çoğulluk kavramını önceki kullanımlardan farklı olarak “*ampirik hukuk çalışmalarının konularını tanımlamak ve betimlemek*” adına daha geniş anlamda kullanmış olmasıdır.¹³

Griffiths, hukuki çoğulluğu, “*herhangi bir toplumsal alanda birden fazla yasal düzene uygun davranışın gerçekleştiği durum*” olarak tanımlar.¹⁴ Makalesinin sonunda hukuki çoğulluğu, makalenin başında verdiği -yukarıdaki- tanımdan daha kapsamlı bir mahiyette şu ifadelerle ikinci bir defa tanımlar: “*Hukuki çoğulluk, toplumsal eylemin her zaman çok sayıda ve örtüşen ‘kısmen özerk toplumsal alan’larda var oluşu ve buna ek olarak pratikte dinamik bir durum içinde bulunuşu gerçeğine dayalı olarak, normatif heterojenliğe işaret eder.*”¹⁵

¹⁰ Duygu Hatipoğlu Aydın, “Hukuki Çoğullukta İktidar Problemi”, *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası* LXXII, sy 1 (2014): 503.

¹¹ *Legal Pluralism* teriminin literal tercümesi *hukuki çoğulculuk* olsa da Üye, haklı bir şekilde, kavramsal tercihini *hukuki çoğulluk* yönünde kullanmıştır. Yazar bu tercihini *legal pluralism* kavramının betimleyici ve normatif içerimlerinin ayrıştırılarak kavram karmaşasının önüne geçilmesine yönelik olduğunu dile getirmiştir. Bunun neticesinde *hukuki çoğulluk* kavramı söz konusu mefhumun betimleyici muhtevasını içerirken *hukuki çoğulculuk* kavramı normatif muhtevasının taşıyıcısı olacaktır. Tafsilat için bkz. Üye, *Teoride ve Pratikte Hukuki Çoğulluk*, VII-VIII. Son olarak bu kavram, hukuki çok-merkezlilikle karıştırılmamalıdır. Tafsilat için bkz. Murat Yüksel, *Hukuki Plüralizm* (İstanbul: Beta Kitap, 2003), 65-84, 93-94.; ayrıca bkz. Üye, *Teoride ve Pratikte Hukuki Çoğulluk*, 52-53.

¹² John Griffiths, “What is Legal Pluralism?”, *The Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law* 18, sy 24 (1986): 1-55.

¹³ Fernanda Pirie, *Hukuk Antropolojisi: Kabile, Kadı, Yargı*, çev. Sedat Erçin (Ankara: Fol Kitap, 2022), 60.

¹⁴ Griffiths, “What is Legal Pluralism?”, 2.

¹⁵ Griffiths, 38. İfadenin tercümesi Üye’ye aittir; Üye, *Teoride ve Pratikte Hukuki Çoğulluk*, 66.

Bu ikinci tanımında Griffiths, Sally F. Moore'un "kısmen-özerk toplumsal alan" kavramsallaştırmasına başvurmuştur. *Law and Social Change: The Semi-Autonomous Social Field As An Appropriate Subject of Study* (Hukuk ve Toplumsal Değişim: Münasip Bir Çalışma Konusu Olarak Kısmen-Özerk Toplumsal Alan) başlıklı makalesinde¹⁶ Moore'un ortaya koyduğu bu kavram hukuk antropolojisine önemli bir katkıya neden olmuştur.

Hukuki çoğulluğu bir gerçeklik olarak kabul etmek, bir toplumsal alanda birden çok hukukun mevcudiyetini iddia etmek anlamına gelir. Bu ise hukuku, devlet merkezli anlamlandıran hukuki merkezîyetçilik düşüncesinin açıkça sorgulanması demektir. Nitekim Griffiths adı geçen makalesinin üç bölümünden ilkinin hukuki merkezîyetçilik eleştirisine ayrılmıştır.¹⁷ Hukuki merkezîyetçilik eleştirisinin sertliğini ve hukuki çoğullukla arasında kurduğu dikotomik ilişkiyi şu ifadeler ortaya koyar: "Gerçek (fact), hukuki çoğulluktur. Hukuki merkezîyetçilik ise bir mit, bir ideal, bir iddia ve bir illüzyondur."¹⁸

Bu açıdan Griffiths, "olgasal bir hukuki çoğulluk konseptinin temel amacını yıkıcı" (destructive) addeder. Ona göre bu yıkıcılık, "hukukun, devlet gücüne bağlı yekpare, birleşik ve münhasır hiyerarşik normatif bir düzen olduğu fikrinin ve bu fikrin hukuk dünyası için zaruri olduğu yanılmasının boğuculuğunu kırmaya" yönelmiştir.¹⁹ Yani hukuki çoğulluk mefhumu esasen hukuki merkezîyetçi görüşün umdelerine yönelik yıkıcı bir fikri teşebbüstür. Yeri gelmişken Griffiths'in, "zayıf anlamda hukuki çoğulluk"²⁰ olarak ifade ettiği durumun -güçlü anlamdaki hukuki çoğulluğun²¹ aksine- "hukuki merkezîyetçilik ideolojisiyle" uyum içinde olduğu ifade edilmelidir.²²

¹⁶ Sally F. Moore, "Law and Social Change: The semi-autonomous social field as an appropriate subject of study", *Law and Society Review* 7, sy 4 (1973): 719-46.

¹⁷ Griffiths, "What is Legal Pluralism?", 2-8. Griffiths makalesinin ikinci kısmında hukuki merkezîyetçiliğe muhalefetini sürdürerek hukuki çoğulluk üzerine yazmış olan Hooker, Gilissen ve Vanderlinden'in esasen hukuki merkezîyetçi varsayımlara dayandıklarını iddia etmiştir; Griffiths, 2, 9-14.

¹⁸ Griffiths, "What is Legal Pluralism?", 4.

¹⁹ Griffiths, 4.

²⁰ Zayıf anlamda hukuki çoğulluk devlet hukuku çerçevesinde devlet-dışı bir hukukun çeşitli şekillerde tanınması veya eklemelenmesi hallerinde ortaya çıkan hukuki çoğulluk halidir. Yazar, bu yola pragmatik amaçlarla başvurulduğunu ve nihai amacının hukuku sözde "birleştirme" (unification) olduğunu ifade etmiştir; Griffiths, 5, 8. Ayrıca bkz. Üye, *Teoride ve Pratikte Hukuki Çoğulluk*, 57-67. Son olarak zayıf hukuki çoğulluğun dahili ve dar ifadeleriyle de tavsif edildiği söylenmelidir.

²¹ Griffiths makalesinin muhtelif yerlerinde makalesinin asıl konusu olduğunu ifade ettiği güçlü anlamda hukuki çoğulluğu devlet hukuku tarafından "dışlanan" (excluded) hukukun oluşturduğu hukuki çoğulluk halidir; Griffiths, "What is Legal Pluralism?", 5. Nihayet güçlü hukuki çoğulluğun harici ve geniş ifadeleriyle de vasıflandırıldığı ifade edilmelidir.

²² Griffiths, 8.

Griffiths'in hukuki çoğulluk konusunda işgal ettiği yerin önemini teyit eden önemli bir gösterge adı geçen makalesi yayımlandıktan sonra yaklaşımını benimseyen çok sayıda çalışmanın telif edilmiş olmasıdır. Bu çalışmaların yazarları arasında Sally E. Merry,²³ Gunther Teubner,²⁴ Boaventura Santos,²⁵ Werner Menski,²⁶ William Twining,²⁷ Franz ve Keebet von Benda-Beckmann²⁸ ve Paul S. Berman²⁹ zikredilebilir. Bununla beraber Brian Z. Tamanaha,³⁰ C.J. Fuller³¹ ve Simon Roberts³² gibi yazarlarca çeşitli eleştirilere de uğramıştır.³³

Son olarak hukuki çoğulluğun esasen post-modernizm ve bu bağlamda doğan tartışmaların hukuka, hukuk teorisine ve hukuk antropolojisine yansımaları mahiyetinde olduğu unutulmamalıdır.³⁴ Nitekim post-modernite ile gelişen anlayışı, Mehmet Yüksel şu şekilde özetler: “*Post-modernizm, modern hukuk sistemine bir karşı çıkış, bütünleştirici düşüncenin ve homojenliğin reddedilişidir. Marjinal olana, farklı olana, kenarda*

²³ Sally E. Merry yakın tarihli yazısına antropolojik açıdan hukuki çoğulluğun “*hukukun çokluğunu ve hukuk ile sosyal yaşam arasındaki bulanık sınırları*” sorguladığını, buna yönelik olarak “*hukukun nerede bulunacağına ve nasıl işlediğine*” odaklanarak “*hukuku çoklu örneklerinde ve kesişim noktalarında düşünmek ve özellikle bir toplumun daha az güçlü üyeleri arasındaki alternatif hukuk anlayışlarına ve uygulamalarına dikkat kesilmek için paha biçilmez bir rehber*” sunduğunu ifade ederek söze başlar. Ona göre antropolojik hukuki çoğulluk kavramının temelini uygulama, süreç ve güç analizi oluşturur; Sally E. Merry, “An Anthropological Perspective On Legal Pluralism”, içinde *The Oxford Handbook of Global Legal Pluralism*, ed. Paul Schiff Berman (New York: Oxford University Press, 2020), 169.

²⁴ Gunther Teubner, “The Two Faces of Janus: Rethinking Legal Pluralism”, *Cardozo Law Review* 13 (1992): 1443-62.

²⁵ Boaventura de Sousa Santos, *Toward a New Legal Common Sense: Law, Globalization, and Emancipation*, 3. bs (Cambridge: Cambridge University Press, 2020), 100-106.

²⁶ Werner Menski, *Comparative Law in a Global Context: The Legal Systems of Asia and Africa*, 2. bs (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 19, 600.

²⁷ William Twining, *General Jurisprudence: Understanding Law from A Global Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 363.

²⁸ Franz ve Keebet von Benda-Beckmann, “The Dynamics of Change and Continuity in Plural Legal Orders”, *Journal of Legal Pluralism* 38, sy 53-54 (2006): 1-44.

²⁹ Paul Schiff Berman, *Global Legal Pluralism* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012).

³⁰ Brian Z. Tamanaha, “The Folly of the ‘Social Scientific’ Concept of Legal Pluralism”, *Journal of Law and Society* 20 (1993): 192-217.

³¹ C.J. Fuller, “Legal Anthropology, Legal Pluralism and Legal Thought”, *Anthropology Today*, sy 10 (1994): 9-12.

³² Roberts, *Düzen ve Kargaşa: Hukuk Antropolojisine Giriş*.

³³ Yazarların kanaatlerine ilişkin kısa izahatlar için bkz. Pirie, *Hukuk Antropolojisi: Kabile, Kadı, Yargıç*, 62-64.

³⁴ Hoş, “Hukuki Çoğulluk”, 181.

bulunana yolu açmak gerektiği anlayışına bağlıdır."³⁵ Bu ifadenin hemen akabinde Yüksel, post-modernizmdeki *plüralizm* ve *yerellik* yönelimine dikkat çekmiştir. Hukuk sahasındaki bu yönelimlerin önemli bir izdüşümü -belki de önemlisi- hukuki çoğulluk tartışması bağlamında vücut bulmuştur.

1.2. Tarihi Gelişim

Hukuki çoğulluğun tarihi seyrine bakılacak olursa kabaca dört dönemde ele almak mümkündür. Bunlar sömürgecilik öncesi, sömürgecilik, sömürgecilik sonrası ve küreselleşme dönemleri şeklindedir. Anlaşılabacağı üzere tarihi bir gerçeklik olarak hukuki çoğulluk için sömürgecilik dönemi önemli bir kırılma teşkil etmektedir. Girişte Gulbenkian Komisyonuna referansla ifade ettiğimiz antropolojinin sömürgecilikle oluşumu gayet tabii hukuki çoğulluk için de bir milat mahiyetini haizdir.

Sömürgecilik öncesi dönem içerisinde oldukça fazla hukuki çoğulluk örneği mevcuttur. Ne kadar anakronik gibi gözüксе de Antik Mısır'da, Antik Yunan şehir devletlerinde³⁶, Roma İmparatorluğunda, Klasik İslam Devletlerinin tamamında, Ortaçağ Feodal Avrupa'sında ve bilinen bilinmeyen bir çok tarihi toplumsal alanda hukuki çoğulluktan bahsetmek mümkündür.

Roma'da dini cemaatlerin kendi hukuklarını uygulamalarına müsaade edilmesi,³⁷ *Ius Civile* ile örfi hukuku tatbik etme imkanı tanınması³⁸ ve *Ius Civile*'nin yanı sıra *Ius Gentium* ile ulus-üstü bir hukuk kurma çabaları³⁹ hukuki çoğulluğa örnek olarak gösterilebilir. Keza İslam Devletlerinin zimmet akdi çerçevesinde cereyan eden hukuki uygulamalar⁴⁰ başta olmak üzere Ortaçağ Feodal Avrupa'sında kral, kilise, malikâne, tüccar (*lex*

³⁵ Mehmet Yüksel, "Bilim Felsefesi ve Sosyal Teori Bağlamında Hukuk Öğretimine Bakmak", *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi* 3, sy 2 (2013): 9. Bu hususta ayrıca bkz. Mehmet Yüksel, *Modernite, Postmodernite ve Hukuk*, 2. bs (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2004).

³⁶ Daha ileri bir okuma için bkz. Kyle Lakin, "Legal Pluralism in Archaic Greece", *Princeton/Stanford Working Papers in Classics*, sy 120516 (2005) özellikle 2.2. başlık vd.

³⁷ Daha detaylı bir okuma için bkz. Yan Thomas, "Res Religiosae: on the categories of religion and commerce in Roman law", içinde *Law, Anthropology and the Constitution of the Social*, ed. Alain Pottage ve Martha Mundy (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 40-72.

³⁸ Griffiths, "What is Legal Pluralism?", 41, n. 8.

³⁹ Üye, *Teoride ve Pratikte Hukuki Çoğulluk*, 30.

⁴⁰ Üye, 34. Ayrıca bkz. Mustafa Fayda, Ahmet Yaman ve M Macit Kenanoğlu, 'Zimmi', *TDV İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2013) 428, özellikle Ahmet Yaman'ın fıkıh açısından zimmi bölümü.

mercatoria) ve gelenek hukuklarının iç içe şekilde bir arada cari olması yine hukuki çoğulluk örnekleri olarak ifade edilebilir.⁴¹

Sömürgecilik dönemine gelindiğinde burada sömürge idarelerinin pragmatik olarak nitelenebilecek hukuki çoğulluk uygulamalarından bahsedilir. Bu süreçte yerli hukuku ile sömürge hukuku bir arada ve her biri kendi alanında işlemiştir.⁴² İlk kendi hallerine bırakılan yerliler, zamanla sömürgecilerin iktidarını ve hukukunu kabullenmeye zorlanılmıştır.

Sözü edilen amaca uygun olarak yerlilerin tedvin edilmemiş haldeki gelenek hukuku sömürgecilerce sömürge idarelerinin lehine tekrar yorumlanmıştır.⁴³ Bu yolla başta toprak ve mülkiyet konularında sömürgecinin meşruiyetini tesis edecek önemli reformlar yapılmıştır.⁴⁴ Bu nedenle “gelenek hukuku” olarak ifade edilen bir çok hukukun otantik olmaktan uzak kaldığı bilinmelidir.⁴⁵ Nitekim Hobsbawm bu durumu “*icat edilmiş gelenek*” ifadesiyle kavramsallaştırmıştır.⁴⁶ Snyder da aynı doğrultuda, “gelenek hukuku” kavramıyla kadim olan bir normatif sisteme atıf yapılsa da özünde kavramın oldukça yeni ve sömürgeciliğe dayalı olduğunu ifade eder.⁴⁷ Netice itibariyle sömürgeciliğe bağlı gelişen hukuki çoğulluk, yerli halkı daha iyi yönetmek ve buna bağlı olarak daha etkin sömürmek amacına matuftur.⁴⁸

Sömürgecilik sonrası dönemde sömürgeler ya “bağımsızlık” elde ederek yeni devletler haline gelmiştir yahut ABD, Kanada, Avustralya gibi sömürgelerden kalıcı devletler ortaya çıkmıştır. Bu iki tip post-kolonyal devlet, hukuk politikası bakımından

⁴¹ Üye, *Teoride ve Pratikte Hukuki Çoğulluk*, 31. Üye eserin ilerleyen kısımlarında Huberman, Bloch ve Tamanaha'nın Ortaçağ Avrupa hukukuna ilişkin açıklamalarına atıfla dönemin hukuk pratiğinin hukuki çoğulluğa bir örnek olmaktan öte bir “hukuk yığını” teşkil ettiğini ifade eder. Nitekim bu yığın, büyük ölçüde birer iktidar mücadelesinin neticesinde gelişmiş ve bu mücadele merkezileşmeyi ve haliyle ulusal bir hukuk birliği kurma çabalarını peşinden getirmiştir; Üye, 196. Açık ki hukuki merkezileşme tam da bu devlet merkezileşmesiyle gündeme gelen hukuk birliğini sağlama çabalarının bir hasilasıdır.

⁴² Örnek olarak İngiliz sömürgelerinin büyük şehirlerinde İngiliz *müşterek hukuku* (*common law*) ile bazı İngiliz kanunları (*statute law*) tatbik edilmekle birlikte yerliler geleneksel hukuk çerçevesinde yaşamıştır; bkz. Boçarov, *Hukuk Antropolojisi: Yazılı Olmayan Kanun*, 125.

⁴³ Boçarov, 129.

⁴⁴ Boçarov, 123.

⁴⁵ Üye, *Teoride ve Pratikte Hukuki Çoğulluk*, 204-5.

⁴⁶ Eric Hobsbawm, ‘Giriş: Geleneklerin İcat Etmek’ in Eric Hobsbawm ve Terence Ranger (eds), M Murat Şahin (tr), *Gelenğin İcadı* (Agorakitaplığı 2006).

⁴⁷ Francis G Snyder, ‘Colonialism and Legal Reform: The Creation of “Customary” Law in Senegal’ (1981) 13 *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law* 49.

⁴⁸ Üye, *Teoride ve Pratikte Hukuki Çoğulluk*, 216.

birbirinden farklı uygulamalar sergilemiştir. Bağımsızlık elde eden devletlerde çoğunlukla yerli hukuk ilkin dışlanmaya⁴⁹ çalışmışsa da başka örneklerde çeşitli hukuki çoğulluk uygulamaları gelişmiştir. Bunların kimisi devletin etki edemediği toplumsal alanları bilinçli olarak kendi haline bırakmak şeklinde meydana gelirken kimisi tabandan artan taleplere karşılık politik bir mecburiyet olarak tanımlar şeklinde cereyan etmiştir. Bu ikinci yolla, sömürgecilerin yaptığına benzer bir biçimde, yeni kurulan devletler kendilerine meşruiyet kazandırmaya çalışmıştır.⁵⁰

Diğer ülkelerde ise yerlilere karşı yoğun asimilasyon girişimleri olmuştur. Bu sebeple de söz konusu dönemde hukuki çoğulluktan bahsetmek çok mümkün değildir. Ancak 1980li yıllar itibarıyla ve özellikle takip eden on yıllarda yerlilere ilişkin olumlu yeni girişimlerde bulunulmuştur. Bu çerçevede yerlilerin kendi toplumsal alanlarında kendi hukuklarını uygulamalarına müsaade edecek bir takım yasal düzenlemeler yapılmış olsa da bu düzenlemeler yine meşruluğun onarımı ve güçlendirilmesi olarak değerlendirilmiştir.⁵¹

Son olarak küreselleşme sürecinde küresel ölçekte uygulama bulan bir takım hukuk normlarının gelişmesi ve bunların bağlayıcı formlar kazanması ile yerli-ulusal-uluslararası hukuk sistemlerin çoğulluk oluşturmaları ile hukuki çoğulluk formları daha da kompleks bir hal almıştır. Bu kompleks yapı içinde ekonomik ilişkileri düzenleyen mevzuat tek-tipleştirilirken aile, miras ve umumen şahsın hukuku açısından çoğullaşma eğilimi vardır.⁵²

1.3. Hukuki Çoğulluğun Tezahür Biçimleri ve Görünümlerine İlişkin Genel Mülahazalar

Hukuki çoğulluk bir çok farklı tanımlama ve bir çok farklı uygulama ile gündeme geldiğinden gayet tabii gerek ortaya çıkma süreci açısından gerekse uygulamanın görünümü bakımından hukuki çoğulluk farklılaşmaktadır. Bu farklı tezahürleri ideal tipleştirmeye yönelik bir takım genellemelerde bulunulacaktır.

⁴⁹ Bu dışlama eğilimi büyük ölçüde Avrupalı danışmanların telkinleri ve kapitalist ihtiyaçları karşılama arzusu neticesinde gelişmiştir; bkz. Üye, 218-19.

⁵⁰ Daha detaylı bilgi için bkz. Üye, 217-30.

⁵¹ Üye, 228.

⁵² Üye, 404.; Duygu Hatipoğlu Aydın, "Hukuki Çoğulluk ve İktidar", içinde *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkiivi*, c. 26 (İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları, 2014), 52.

1.3.1. Hukuki Çoğulluğun Tezahür Biçimleri

Hukuki çoğulluğun ortaya çıkma şekilleri kabaca tanıma⁵³, sürdürme, ihdas ve bağımsız gelişim olarak dört kategoride ele alınabilir.

1.3.1.1. Tanıma

“Tanıma”, belirli bir alt-toplumsal alanın mensuplarına ait hukukun egemen tarafından tanınması olarak tanımlanabilir. Bu tür hukuki çoğulluk azınlık bir topluluğun talepleri doğrultusunda azınlığa egemen tarafından kendi hukuklarını içerik ve/veya icra noktasında sınırlı-sınırsız uygulama yahut uygulanma imkanı tanınması şeklinde tezahür edebilir. Keza federal bir yapının anayasal düzeninden de kaynaklanabilir.⁵⁴ Bu türden bir hukuki çoğulluk açık ki Griffiths’in zayıf hukuki çoğulluk olarak nitelediği duruma bir örnek teşkil edecektir. Yine de mahiyeti itibarıyla aşağıda ifade edilecek sürdürme ve ihdas halinden daha güçlü bir hukuki çoğulluk teşkil etmesi muhtemeldir.⁵⁵

1.3.1.2. Sürdürme

Sürdürme, bir yayılmacı egemenin işgal, ilhak veya herhangi bir şekilde toprak genişlemesine bağlı olarak gündeme gelir. Tarih boyu büyük coğrafyalara yayılmış devlet ve imparatorluklar hukuki çoğulluk uygulamaları geliştirmiştir. Sürdürme hali genelde bu minvalde ortaya çıkarak yayılmacı otoritelerin kontrolü altına giren topluluklara, uygulanagelen hukuklarını sürdürme imkanı verilmesi şeklinde cereyan etmiştir. Egemence verilen bu sürdürme imkanı belirli bir kısıtlama içerebileceğinden hukuki çoğulluğun zayıf bir görünümüne işaret eder.⁵⁶

⁵³ Burada tanıma kavramıyla Üye'nin sözünü ettiği tanımadan (Üye, *Teoride ve Pratikte Hukuki Çoğulluk*, 124-25.) daha özel bir duruma işaret edilmektedir. Üye'nin bahsini ettiği tanıma hali daha ziyade görünümle alakalıdır. Bu husus aşağıda açıklığa kavuşturulacaktır.

⁵⁴ Federalizmin bir gereği olarak federe devletlerin hukuklarıyla federal devletin hukukunun birlikte icrası hukuki çoğulluğun basit bir örneğini teşkil eder. Bu tür bir hukuki çoğullukta cari hukuklar arasında paradigmatik bir ayrışma olmaması bakımından hukuki çoğulluk anlatısının esas ilgilendiği çoğulluk türlerinden biri olmadığı söylenmelidir. ABD bunun klasik bir örneğidir. Kaide bu olmakla beraber federe ile federal devletler arasında çatışma ve zamanla paradigmatik ayrışma söz konusu olabilir. Açe ile Endonezya arasındaki çekişme ve çatışmalar buna önemli bir örnek teşkil eder.

⁵⁵ *Tanıma* hali teşkil eden çeşitli örnekler için bkz. Üye, *Teoride ve Pratikte Hukuki Çoğulluk*, 136-37.

⁵⁶ *Sürdürme* hali teşkil eden çeşitli örnekler için bkz. Üye, 137-39. Ayrıca zimmet akdinin sürdürme şeklindeki bir hukuki çoğulluk örneği teşkil ettiği ifade edilebilir.

1.3.1.3. İhdas

İhdas hali egemenin resen vereceği kararla söz konusu olmaktadır. Tanıma halinden farkı bir talep veya mücadele olmaksızın egemenin resen karar vermesidir. Bu yolla yoktan bir hukuk ortaya koymak kabilinden cereyan edebileceği gibi var olan bir hukuku ilgililere uygulamak şeklinde de olabilir. Birinci duruma Hindistan'daki halk mahkemeleri örnek teşkil ederken, ikincisine Kırgızistan'daki aksakal mahkemeleri örnek gösterilebilir. Yine bu yolla ilgililere bir ayrıcalık veya kolaylık sağlanabileceği gibi aleyhe bir durum teşkil ederek ayrımcılığa da sebep olabilir.⁵⁷

1.3.1.4. Bağımsız Gelişim

Bağımsız gelişim, egemenin alt-toplumsal alanda cari olan hukuki pratiklere kayıtsız kalması veya alt-toplumsal alanın egemenden tamamen izole olması şeklinde cereyan edebilir. Egemen bazen belirli devlet-dışı hukuk uygulamalarına çeşitli sebeplerle sessiz kalabilir. Diğer taraftan bir alt-toplumsal alanın egemenden tamamen izole halde bulunması da söz konusu olabilir. Her ne kadar burada alt-toplumsal alan açısından hukuki bir çoğulluğun doğduğunu söylemek zor olsa da üst-toplumsal alan açısından bir hukuki çoğulluk teşekkül ettiği söylenebilir. Bu, harici çoğulluk denilen bir durum teşkil eder ki güçlü hukuki çoğulluk kabilindendir.⁵⁸

Son olarak *federatif, bölgesel veya özerk yapıların* da kendi hukuki uygulamaları üst yapıyla ilişkisi bakımından bir hukuki çoğulluk meydana getirmektedir. Üye, bu hali ayrıca ele almış olmakla beraber kanaatimizce bunlar yukarıda sayılanların çeşitli tezahürleridir. Bu açıdan ayrıca ele alınmaya gerek görülmemiştir.⁵⁹

1.3.2. Hukuki Çoğulluğun Görünümleri

Yukarıda ifade edildiği üzere hukuki çoğulluk, bir toplumsal alanda iki veya daha fazla hukukun aynı anda cari olmasıdır. Ancak bu cari olmanın mahiyeti farklılaşabilmektedir. Başka bir deyişle hukuki çoğulluk durumunda cari hukukların eşit seviyede ve etkinlikte olması zorunlu olmadığı gibi genellikle biri diğerine hakim bir konumdadır. Bununla birlikte bahsi geçecek olan izole olma halinde cari hukukların

⁵⁷ Başka örnekler için bkz. Üye, 140.

⁵⁸ Örnekler için bkz. Üye, 140-42. Her ne kadar Üye, Vanderlinden'e atıfla izole olma halini harici çoğulluk olarak kabul etmese de bizce üst toplumsal alan açısından harici bir çoğulluk vardır. Zira üst toplumsal alanın kendi içine dahil ettiği bir hukuk mevcut değildir; bkz. Üye, 121-22.

⁵⁹ Üye'nin açıklama ve örnekleri için bkz. Üye, *Teoride ve Pratikte Hukuki Çoğulluk*, 135-36.

birbiriyle yersellik bakımından hariç bir kesişimsellik etmediğinden iki hukukun birbiriyle bir mütehakkimiyet ilişkisi arz etmemektedir. Bu nedenle tezahür bakımından farklılık arz eden hukuki çoğulluğu görünümüne göre tasnif etmek meseleyi daha etkin bir biçimde kavramak adına yararlı olacaktır.

Öncelikle hukuki çoğulluk halinde cari hukuklar bir bakıma rekabet⁶⁰ içindedir. Bu hukuklardan biri diğeri üstünde otoritesini kurarak hiyerarşi doğurursa bu durumda egemene bağlı bir görünüm söz konusudur. Bu tür bir tezahür zayıf hukuki çoğulluk halinin gündeme getirecektir. Diğer taraftan cari hukuklardan biri yek diğesine kesin bir surette otorite kuramadığı haller egemenden bağımsız görünümler teşkil edecektir. Bu durumda ise güçlü hukuki çoğulluk mevcuttur. Son olarak bu iki ayrım arasında askıda kalan bir hal vardır o da egemenin kayıtsız kalmasıdır. *Askıda* diyoruz zira kayıtsızlık sona erdiğinde egemen otoritesini geçirebilecek -yani ilgili alt-grubun hukukunun ilgasına yahut zayıf hukuki çoğulluk tesis etmeye kadir- mi yoksa bir mücadele -güçlü hukuki çoğulluk hali- mi doğacak belirsizdir. Bu nedenle zikredilen iki ayrımdan farklı, olumsal/mümkün bir durum tezahür etmektedir.

Kayıtsızlığa bağlı cereyan eden hukuki çoğulluk iki türlü cereyan edebilir. Bunlardan ilki alt-toplumsal alanın üst-toplumsal alana *katılmış* olduğu durumlardır. Diğeri ise alt-toplumsal alanın üst-toplumsal alandan *izole*⁶¹ ve habersiz olduğu haldir. Bu ikincisi bir yönüyle eksik bir hukuki çoğulluk teşkil eder. Zira izole olan hukukun ilgileri açısından hukuki çoğulluk görünüşte mevcut değildir. Yani izole olmuş toplumun varlığı ancak üst-toplumsal alan açısından bir hukuki çoğulluktan bahsetmeyi mümkün kılar. Bu görünüme örnek olarak devlet denetiminden tamamen izole olmuş halde kabilelerin mevcut bulunduğu Afrika, Güney Asya ve Güney Amerika ülkeleri sayılabilir.

Zayıf hukuki çoğulluk teşkil eden egemene bağlı görünüm, alt-hukukun içerik sınırı ve icra yetkisi bakımından dört farklı şekilde tezahür edebilir. Evvela alt-hukuk içerik bakımından egemence sınırlandırılmamış ve icra bakımından özerk kılınmış

⁶⁰ Griffiths farklı hukuk düzenleri arasındaki ilişkiyi rekabet temelinde incelemiştir; bkz. Üye, 117.

⁶¹ Burada izole olmaktan kasıt mutlak bir izolasyon değildir. Açık ki böylesi bir tecrit hali, tespiti mümkün olmayan yani bir bakıma varsayımsal bir mevcudiyet arz eder. Bu durum hukuki çoğulluk tartışmasından uzak, varsayımsal bir durumdur. Bu nedenle izole oluştan maksat üst-toplumsal alanın alt-toplumsal bir alanın varlığını bildiği fakat alt-toplumsal alanın üst bir toplumsal alandan habersiz olduğu durumdur. Buradaki esas kıtas üst alanın alt alana müdahale etmediği ve alt-grubun üst-alandan habersiz bir biçimde özerk olarak varlığını sürdürmesidir. Bu gibi vakalar ekseriyetle Papua Yeni Gine gibi kabile hayatının denetimsiz bir şekilde varlığını sürdürdüğü ülkelerdeki izole kabileleri resmeder.

olabilir. İkinci olarak içerik bakımından sınırlandırılmış icra bakımından özerk kılınmış olabilir. Üçüncüsü içerik bakımından sınırlandırılmamakla beraber icra bakımından özerklik tanınmamış olabilir. Son olarak hem içerik bakımından sınırlı hem de icra yetkisi tanınmamış olabilir.⁶²

Egemenden bağımsız görünümeler ise dışlanmak/yasaklanmak suretiyle mücadele/çatışma içinde söz konusu olabilir.⁶³ Bu mücadele halindeki güçlü hukuki çoğulluğa örnek olarak 1964 sonrası Brezilya'daki favelalarda cari olan Pasargada hukuku zikredilebilir.⁶⁴

2. Hukuki Çoğulluk Bağlamında Hukukun Neliği Sorunu

En başta belirtildiği üzere hukuki çoğulluk tartışmalarının merkezinde hukukun neliği sorunu yer almaktadır.⁶⁵ Anlatılanlardan anlaşılacağı üzere bu raddeye kadar hukuki merkeziyetçilik dışından bir yaklaşımla konu ele alınmaya çalışılmıştır. Fakat buna rağmen konuyu somutlaştırmak üzere yapılan açıklamalar zorunlu olarak yer-yer ulus-devlet merkezliliğe kaymıştır.

Yine de makale dahilinde devletli veya devletsiz her toplumsal alanda nizamın dolayısıyla hukukun zorunlu olduğu kabulüyle hareket edilmiştir.⁶⁶ Bu açıdan, “devletsiz toplumlarda hukuk var mı?” sorusundan ziyade devletli toplumlardan farklı olarak “devletsiz toplumdaki düzen nasıl sağlanmakta ve çatışma nasıl önlenmekte?” soruları odağa

⁶² Bu sayıların dikey ve dahili çoğulluk tesis ettiği söylenebilir. Dahili çoğulluğa ilişkin Aydın'ın şu ifadeleri aydınlatıcı olacaktır: “(Dahili anlamda) hukuki çoğulluk başta dini ve kültürel alanlarda olmak üzere, iktidar olmayan topluluklara bazı hukuki haklar sunmayı amaçlarken, öte yandan siyasi rejimin yapısındaki değişiklik taleplerini/isteklerini engeller. (...) Böylece devlet sivil topluma güç verir, gücünü onunla paylaşır gibi görünürken kendi meşruiyetini yeniden üretir.”; Aydın, “Hukuki Çoğulluk ve İktidar”, 52-53. Ayrıca sayılan haller hangi erk marifetiyle ortaya çıktığı bakımından da tasnif edilebilir. Söz gelimi kanun ihdas ederek yasama erki, düzenleyici işlem tesis ederek yürütme erki veya yargı yetkisi çerçevesinde yargı erki marifetiyle hukuki çoğulluğun tezahür etmesi söz konusu olabilir.

⁶³ Kayıtsızlık ve bağımsızlık arz eden görünümeler bir bakıma yatay çoğulluk örneği teşkil ettiği gibi harici hukuki çoğulluk mahiyetindedir.

⁶⁴ Üye, *Teoride ve Pratikte Hukuki Çoğulluk*, 181-82.

⁶⁵ Hoş, bu durumu hukuki çoğulluk düşüncesinin aşması gerektiği temel iki problemten ilki olarak ifade etmiştir. İkinci sorun ise yapılacak tanımdan hareketle hukuk ile diğer toplumsal düzen kuralları arasındaki farkı tespit etmektir; bkz. Hoş, “Hukuki Çoğulluk”, 184.

⁶⁶ Toplumsal alan kavramı geniş değil dar anlamıyla kullanılmıştır. Ayrıca burada hukuk ile çatışma çözümü arasında bir ayırım yapılmamıştır. Zira çatışma çözümü genellikle yazılı olmayan teamüli bir norma dayanır ki bu da haddi zatında hukuk teşkil eder. Bu ikisi arasında ayırım yaparak aksi yönde görüş serdeden Pirie'nin argümanı için bkz. Pirie, *Hukuk Antropolojisi: Kabile, Kadı, Yargı*, 58.

verilmektedir.⁶⁷ Buna bağlı olarak devlet ve devlet-dışı hukukları kapsamına alacak genel bir hukuk tanımı vermek zaruri hale gelir. Ayrıca bu hukuk tanımı devlet-dışı hukukun kapsamını da sınırlamak adına önem arz eder. Başka bir ifadeyle hukuk ile diğer toplumsal düzen kuralları arasındaki farkı belirlemek gerekir.⁶⁸ Aksi halde bütün normatif düzenlere hukuk adını vermek açık ki hukuk kavramını enflasyona uğratarak anlamlı bir hukuk tarifini imkansız hale getirecektir.⁶⁹ Bu nedenle çeşitli yazarların tanımlarını tetkik etmekte yarar vardır.

“İlkel Hukuk” başlıklı meşhur makalesiyle hukuk antropolojisine ilişkin tartışmalarda önemli bir yer edinen Radcliffe-Brown, adı geçen eserinde Roscoe Pound’un tanımına yer vererek tartışmaya başlar. Pound, “*siyasal olarak örgütlü bir toplumun sistematik zor kullanımı ile sağlanan toplumsal kontrol*”ün cari olduğu bir alanda hukuktan bahsedebilmenin mümkün olduğunu ifade eder.⁷⁰ Evans-Pritchard ise hukukun varlığını, yargılama iktidarına ve yargılama sonucunda verilecek hükmü uygulama gücüne bağlamıştır.⁷¹

“Kısmen-özerk toplumsal alan” kavramsallaştırması ile farklı bir hukuk kavrayışı koyan Moore, “*kısmen-özerk toplumsal alanların, kural koyma kapasitelerine ve uyumu teşvik etme veya zorlama araçlarına sahip olduğunu*” söylemiştir. Böylece söz konusu kural koyma ve buna itaati sağlama özelliğine sahip her türlü toplumsal alanda hukuki çoğulluk açısından birer “hukuk” olduğunu ileri sürer.⁷² Buradan hareketle şirketlerin her birinin

⁶⁷ Roberts, *Düzen ve Kargaşa: Hukuk Antropolojisine Giriş*, 12.

⁶⁸ Roberts bu sorunu şu şekilde sormaktadır: “*Hepsi için söz konusu olmazken belirli düzenlemelerin ‘hukuki’ olarak karakterize edilmesinde ısrar etmekten dolayı elimize geçen nedir?*”; bkz. Roberts, 202.

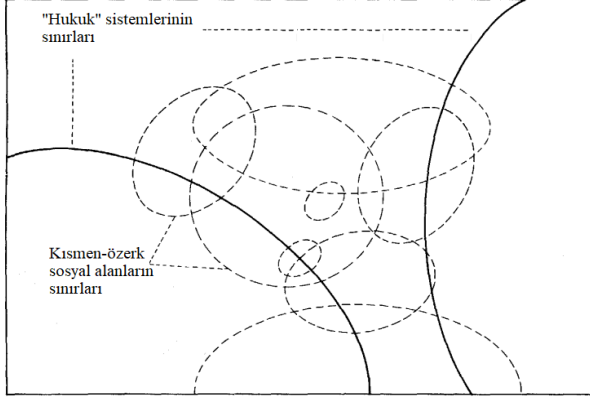
⁶⁹ Roberts, her türlü normatif düzenin hukuk kalıbına sokulması neticesinde ortaya çıkacak olumsuz sonuçların uzun zamandır bilindiğini ifade eder; bkz. Simon Roberts, “Against Legal Pluralism Some Reflections on The Contemporary Enlargement of The Legal Domain”, *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law* 42 (1998): 98. Bu olumsuz sonucun hukuk kavramının analitik anlam kaybına uğraması olduğunu başka bir eserinde dile getirmektedir; bkz. Simon Roberts, “After Government? On Representing Law without the State”, *The Modern Law Review* 68, sy 1 (2005): 23.

⁷⁰ A. R. Radcliffe-Brown, “İlkel Hukuk”, içinde *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi*, çev. Mehmet Tevfik Özcan, c. 1 (İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları, 1993), s. 141.

⁷¹ E. E. Evans-Pritchard, *The Nuer: A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*, 1. bs (Oxford: Clarendon Press, 1940), 162. Üye de benzer şekilde yargılama olgusunun hukuki çoğulluk tartışmaları bağlamında en uygun ölçüt olduğunu ifade eder; bkz. Üye, *Teoride ve Pratikte Hukuki Çoğulluk*, 418.

⁷² Griffiths, “What is Legal Pluralism?”, 36. Griffiths makalesinin sonunda Moore’un son anda hukuki merkezietçiliğe kaydığını ifade etmekle beraber (s. 38) öncesinde şu ifadeye yer vermektedir: “*Moore, ‘kısmen-özerk toplumsal alanı’, düzenleyici faaliyetlerde bulunan teşhis edilebilir bir toplumsal grup olarak tanımlar. Bu (tanım) ona aynı zamanda bir yasallık ölçütü de sağlar; bir ‘kısmen-özerk toplumsal alan’ tarafından çıkarılacak her türlü*

kendi hukuklarını oluşturan ve uygulatan birer kısmen-özerk toplumsal alan olduklarını ifade eder.⁷³ Moore, kısmen-özerk toplumsal alanları, bu alanları kuşatan ve onları etkileyebilme kapasitesine sahip daha büyük bir *toplumsal matriste* bulunduklarını ifade eder.⁷⁴ Moore'un kısmen-özerk toplumsal alanlar ve hukuk sistemleri hakkında anlattıklarını Griffiths şu şekilde şemalaştırır⁷⁵:

Tamanaha ise “insanlar neye hukuk diyorlarsa hukuk odur” şeklinde özetlenebilecek bir tanımla yola çıkar. Ona göre hukukun ne olduğunu belirleyen teorisyenler değil her toplumsal alandaki ortak pratiklerdir.⁷⁶ Bu nedenle hukuki çoğulluktan bahsedebilmek için bilimsel bir hukuk tanımı ve kavramına ihtiyaç yoktur.⁷⁷ Toplamlar muhtelif

düzenleme, bir hukuki çoğulluk kuramı açısından 'hukuktur.'" Griffiths'in Moore hakkındaki son anda hukuki merkezîyetçiliğe kayma iddiasından hareketle ve Moore'un açıkça kısmen-özerk toplumsal alanların düzenlemelerine hukuk nitelemesinde bulunmamasından olsa gerek Üye, Moore'un kısmen-özerk toplumsal alan kavramını ele alıp söz konusu alanlarda cari olan normatif yapıları “hukuk” olarak nitelemek suretiyle geliştirdiğini ifade eder; Üye, *Teoride ve Pratikte Hukuki Çoğulluk*, 65. Bundan ötürü Griffiths'in hukuk tanımı, yukarıda Moore hakkında ifade ettiklerimizle paraleldir. Nitekim Griffiths, makalesinin sonunda “*Hukuk nedir?*” başlığına şu cümleyle başlar: “*Moore'un analizini sonucuna kadar takip ederek ve onun hukuki merkezîyetçiliğe son andaki sapmasını reddederek, hukukun 'kısmen-özerk bir toplumsal alanın' öz-düzenlemesi olduğu sonucu çıkar.*”; Griffiths, “What is Legal Pluralism?”, 38.

⁷³ Moore, “Law and Social Change: The semi-autonomous social field as an appropriate subject of study”, 722.

⁷⁴ Moore, 720.

⁷⁵ Şemanın aslı için bkz. Griffiths, “What is Legal Pluralism?”, 35. Şekilde görüldüğü üzere alanlar birbirleriyle keşilebilirler. Bu keşimsellik sebebiyle Santos, hukuki çoğulluk kavramını “*interlegalite*” kavramsallaştırmasıyla ikame eder; Santos, *Toward a New Legal Common Sense: Law, Globalization, and Emancipation*, 118-19. Kavrama müteallik başka bağlamlar için bkz. Santos, 507-511, 520.

⁷⁶ Brian Z. Tamanaha, “A Non-Essentialist Version of legal Pluralism”, *Law and Society Review* 27, sy 2 (2000): 313-14.

⁷⁷ Tamanaha, 315.

olgulara hukuk adını veriyorsa veya hukuk anlamında bir mana atfediyorlarsa açık ki birden fazla hukuk vardır.

Verilen tanımlar çerçevesinde bir tahlil yapıp özgün bir tanım sunmak adına Pound'un tanımıyla başlamak yerinde olacaktır. Pound, hukuk için siyasal olarak örgütlenmiş toplumu ve bu toplum örgütlenmesinden doğan güç yoluyla toplumsal kontrolün tesisini zorunlu unsurlar olarak sunmuştur. Siyasallığa vurgusu değerlidir zira meslek örgütleri veya şirket teşkilatları hatta resmi kurumlar gibi yapıların kural ve kaidelerini, hukuki çoğulluk tartışması bağlamındaki “hukuk”tan ayırtırmak için bu kıstas ziyadesiyle işlevseldir.

Evans-Pritchard'ın bahsettiği yargılama iktidarı da özünde zikrettiğimiz siyasallık hususuna ilişkindir. Zira siyasal olarak örgütlenmiş bir toplumdaki -siyasal- iktidar, bireyler-arası ve birey-toplum arası münasebetlerin genellikle nihai düzenleyicisidir. Bu nedenle iktidarın, yargılama yetkisini haiz olması da tabiatındandır. Bundan ötürü yargılama iktidarına ayrıca vurgu yapmaya ihtiyaç yoktur. İktidar haddizatında yargılama yetkisine sahiptir.

Griffiths'in geliştirerek kullandığı Moore'a ait kısmen-özerk toplumsal alanlar kavramsallaştırmasına siyasallık⁷⁸ kriteri ilave edildiği takdirde esasen bizce hukukun en alt birimi tayin edilmiş olur. Bu, siyasal açıdan örgütlü her toplumsal alanda bir hukukun cari olduğunu ileri sürmek anlamına gelir. Böylece kural koyma, yargılama ve yaptırım uygulama iktidarını taşıyan bir toplumsal alan, velev ki bu alan gayrı-meşru bir çete dahi olsa hukuk vasfını kesp eder.⁷⁹

Bu raddede Moore'un tanımına neden siyasallık vasfı ekleyerek meslek örgütlerini veya şirket teşkilatlarını hatta resmi kurumları “hukuk”tan ayırdığımızı ifade etmek

⁷⁸ Burada siyasetten maksat, “bir toplumda yetki ya da gücün meşru kullanımı”dır. Alıntılanan tanım için bkz. John Fried ve John E. Pfeiffer, *Anthropology: The Study of People* (New Jersey: Harper & Row, 1977), 469; Aslan Delice, *Antropoloji Penceresinden Hukuk: Basit Topumlarda Akrabalık, İktidar ve Çıkar İlişkileri* (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2013), 67.

⁷⁹ Haydut çetesi kurallarının toplumsal düzen kuralı teşkil etmeyeceği yönünde bir görüş için bkz. Kemal Gözler, *Hukuka Giriş*, 16. bs (Bursa: Ekin Yayınevi, 2019), 65-67. Yukarıdaki yaklaşım, Chiba'nın “gayrı-resmi hukuk” kavramsallaştırmasıyla benzerlik arz eder. Chiba'nın hukukun üç dikotomisini olarak esas aldığı *resmi, gayrı-resmi ve hukuki postulatlar* için bkz. Masaji Chiba, “Three Dichotomies of Law in Pluralism: An Analytical Scheme of Legal Culture”, *Tokai Law Review* 1 (1987): 173-vd.; Dupret, “Legal Pluralism, Plurality of Laws, and Legal Practices: Theories, Critiques, and Praxiological Re-Specification”, 300.

gerekir. Bunu yapmak adına hukuki çoğulluk açısından hukuktan bahsetmek için esas aldığımız kriterler ifade edilmelidir.

Hukuktan bahsedilmek için öncelikle *meşru*⁸⁰ bir iktidardan söz edilmelidir. Bu iktidar yekpare olma zaruretinde değildir, yani çeşitli şekillerde iktidar ayrışabilir. Söz gelimi yasa yapımı ile yasanın icrası -hatta icranın bir uzantısı olarak yargılama- ayrı iktidar alanları arz edebilir. Yahut *Grundnorm* teşkil eden kural tanrısal bir iktidara dayanıp bunun uzantısı olarak iktidarın dünyevi taşıyıcıları olabilir. Bu açıdan iktidarın müstakilen bir şahsa yahut merciye atfedilmesi zorunlu değildir. Toplumun meşru gördüğü her türlü irade bu iktidarın taşıyıcısı olabilir. Örnek olarak toplumun tüm fertlerinin katılımına açık bir meclis veya herhangi bir şekilde belirlenen bir heyetin bu iradeyi taşıması mümkündür. Keza belirli bir meslek erbabı müstakilen bu iktidara sahip olabileceği gibi bu iktidar çeşitli açılardan ayrıştırılarak farklı mercilere de dağıtılabilir. Burada esas olan bu iradenin mevcudiyeti ve meşruiyetidir.

İlk niteliğin bir uzantısı olarak iktidar, *asgari düzeyde özerkliğe sahip olmalıdır*. Bu özerkliğin asgari düzeyi yasa yapımı boyutundadır. Bu nedenle dahili çoğulluk halleri, bu kaideye bir istisna olmaktan ziyade kaidenin bir uzantısı mesabesinde. Zira eklemleme ne kadar artarsa özerklik vasfı o derecede azalır ve o nispetle müstakil bir hukuk olmaktan uzaklaşılır. Bu açıdan özerkliğin en alt derecesi dahili çoğulluğun en zayıf halkası olan içerik ve tatbik bakımından sınırlandırılmış görünümüdür. Buradaki özerklik, egemenin uygulamaya karar verdiği sınırlı hukuki içeriğin başka bir iktidar tarafından serdedilmiş olmasından kaynaklanır. Yani hukuk, sınırlı şekilde de uygulansa kaynağı uygulamaya cevaz veren egemenden başka bir özerk iktidara dayanır. Açık ki bu tür bir hukuki çoğulluk -Griffiths'in de dikkat çektiği üzere- gerçek bir hukuki çoğulluk olmaktan pekala uzaktır. Buna rağmen görünüşte de olsa nispeten bir hukuki çoğulluk mesabesinde olduğundan dikkate alınmaya değerdir.

Keza bu düzen, *ağır yaptırımlar uygulama kapasitesini haiz olmalıdır*. Ağır yaptırım uygulayabilme kapasitesi özünde düzenin ilgili toplumun siyasal örgütünün neticesinde doğduğunu ve “meşru” bir düzen olduğunu gösterir. Yani meşru güç kullanımının iktidar uhdesinde bulunduğu anlamına gelir. Bu müeyyideleri iktidarın bizzat tatbik etmesi esas

⁸⁰ Burada meşruiyet, toplumsal açıdan takribi bir yaygın kabul halini ifade eder. Yani burada meşru kavramı değer içermemektedir.

olmakla beraber -dahili hukuki çoğulluk gibi- çeşitli bağlamlarda bizzat değil bir aracılık vasıtasıyla cereyan edebilir.

Son olarak hukuk, kurumsallaşmayı veya yazıya dökülmüş usullere sahip olmayı gerektirmez. Yazılı yahut yazısız olsun, ilkel veya gelişmiş olsun bir haklar sistematiğine sahip her toplum, bir hukuka sahiptir. Bu hukuklar arasındaki fark yapısal kompleksite düzeyinin düşük veya yüksek olmasından ibarettir.

Toparlamak gerekirse kanaatimizce hukuk, *siyasal* olarak örgütlenmiş bir toplumda cari ve *ağır müeyyideler uygula(t)ma kapasitesine sahip, meşru ve özerk bir iktidara dayalı* norm veya normlar manzumesidir.⁸¹

Sonuç

Netice itibarıyla, bizce *“hukuk, biçimine değil işlevine göre tanımlanmalıdır, yani hukukun uygulatılmasını sağlayan düzenlemeleri, sosyolojik realiteleri ve kültürel mekanizmaları anlamamız gerekir.”* Bu sebeple *“bakmamız gereken şey, düzen ve devamlılığın sürmesini sağlayan araçlardır.”* Fakat bunun neticesinde elde edeceğimiz bulgular, tamamen alışık olduğumuz kurumsal yapılar biçiminde olması gerekmez.⁸² Nitekim *“halkın uyuşmazlıklarını çözdüğü, çatışmaları sona erdirdiği ve şiddeti denetlediği usullere dikkatimizi yöneltmeye başlar başlamaz, hukuk sistemimizin (...) özellikleri (mahkemeler, yasalar) hukuk alanındaki kültürel deneyimin standartları değil, örnekleri haline gelir.”*⁸³

Bu ve önceki açıklamalar gösteriyor ki hukuki merkezîyetçi yaklaşımın kurumsal yapı analizinden hareketle hukuku anlamlandırma çabalarından kaçınılmalıdır. Zira *“kurallar eski geleneklerin tarihsel çocukları”* olduğu gibi yargılama usulleri ve kurumlar da tarihi uygulamaların neticesinde doğmuştur. Yani yasalar gibi usuller-kurumlar ve bunların birleşimi mahiyetindeki hukuk, tarihseldir. Bu açıdan yasalar, usuller, kurumlar ve bunların bir bütünü olarak hukuk, evrimci bir ifadeyle *“doğal seleksiyonun etkinliği neticesinde korunur yahut dönüşüm geçirir.”*⁸⁴

⁸¹ Gurvitch'in toplumsal hukuk kavramsallaştırmasıyla işaret ettiği mananın yukarıda verilen tanımda mündemîç olduğu zikredilmelidir. Zira bu tanımda meşruluk vasfı toplumsallığa matuftur. Toplumsal itkisi olmayan yahut kalmayan kadük bir hukuk, hukuk vasfını yitirmiştir. Gurvitch'in hukuk anlayışı için genel olarak bkz. Georges Gurvitch, *Hukuk Sosyolojisi*, çev. Muhammet Koçakgöl (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2021). Toplumsal hukuk kavramı için bkz. Gurvitch, 195-200.

⁸² Roberts, *Düzen ve Kargaşa: Hukuk Antropolojisine Giriş*, 190.

⁸³ Koch, “Hukuk ve Antropoloji: Disiplinlerarası Araştırma Üstüne Notlar”, 436.

⁸⁴ John Dewey, “Antropoloji ve Hukuk”, *Hukuk Kuramı* 4, sy 2 (2017): 39.

Ez cümle “*insanlar neden kurallara uyarlar; kurallar, hangi koşullar altında toplumsal kabul kazanır, bunu devam ettirir ve kaybederler?*”⁸⁵ gibi soruların cevaplanması hukukun ne olduğuna dair kavrayışımıza önemli bir katkı sağlayacaktır. Çünkü unutulmamalı ki “*hukukun niteliğinin kavranması, insanın ve insan eğilimlerinin araştırılmasına bağlıdır*”.⁸⁶

Sonuç olarak makalenin başında yer verilen *Ubi societas, ibi ius* şeklindeki Latin özdeyişi şu yönde şerh edilerek makalenin temel iddiası özetlenebilir: Nerede toplum varsa orada haklar vardır. Hakların olduğu yerde ise çıkar çatışması muhakkaktır. Haklar çatıştığı vakit ya sulh edilir hukuk meydana çıkar ya da çıkar çatışması büyür kargaşaya neden olur. Kargaşa ise ya bastırılır ve muhakemeye tabi tutularak hukuk ihdas edilir yahut bastırılamaz toplumun birlikteliğinin dağılmasını netice verir. Bu sebeple toplumun olduğu yerde ihtilafı çözen ve düzenin sürekliliğini sağlayan bir irade/yapı vardır. Bu irade bazen toplumun tamamıdır, bazen temsilcilerdir, bazen münferiden bir kişidir, bazense daha kompleks yapılardır. Burada esas önemli olan bu iradeyi istimal eden kim olursa olsun ve nasıl istimal edilirse edilsin toplumun varlığının, hukukun varlığına delalet ediyor olmasıdır.

Kaynakça | Bibliography

- Aydın, Duygu Hatipoğlu. “Hukuki Çoğulluk ve İktidar”. İçinde *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi*, 26:51-54. İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları, 2014.
- . “Hukuki Çoğullukta İktidar Problemi”. *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası* LXXII, sy 1 (2014): 487-506.
- Benda-Beckmann, Franz ve Keebet von. “The Dynamics of Change and Continuity in Plural Legal Orders”. *Journal of Legal Pluralism* 38, sy 53-54 (2006): 1-44.
- Berman, Paul Schiff. *Global Legal Pluralism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Boçarov, Viktor V. *Hukuk Antropolojisi: Yazılı Olmayan Kanun*. Çeviren Eva Gurbanova. 1. bs. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2020.
- Can, Cahit. *Hukuk Sosyolojisinin Antropolojik Temelleri*. 4. bs. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2021.
- Carbonnier, Jean. “Kuramsal Hukuk Sosyolojisinin Temel Varsayımları”. İçinde *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi*, çeviren Ahmet Haluk Atalay, 1:107-20. İstanbul Barosu Yayınları, 1993.

⁸⁵ Roberts, *Düzen ve Kargaşa: Hukuk Antropolojisine Giriş*, 204.

⁸⁶ Can, *Hukuk Sosyolojisinin Antropolojik Temelleri*, 37.

- Chiba, Masaji. "Three Dichotomies of Law in Pluralism: An Analytical Scheme of Legal Culture". *Tokai Law Review* 1 (1987).
- Delice, Aslan. *Antropoloji Penceresinden Hukuk: Basit Toplumlarda Akrabalık, İktidar ve Çıkar İlişkileri*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2013.
- Dewey, John. "Antropoloji ve Hukuk". *Hukuk Kuramı* 4, sy 2 (2017): 35-40.
- Dupret, Baudouin. "Legal Pluralism, Plurality of Laws, and Legal Practices: Theories, Critiques, and Praxiological Re-Specification". *European Journal of Legal Studies* 1, sy 1 (2007): 296-318.
- Evans-Pritchard, E. E. *The Nuer: A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*. 1. bs. Oxford: Clarendon Press, 1940.
- Fayda, Mustafa, Ahmet Yaman, ve M. Macit Kenanoğlu. "Zimmi". İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 44:428-40. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Fried, John, ve John E. Pfeiffer. *Anthropology: The Study of People*. New Jersey: Harper & Row, 1977.
- Fuller, C.J. "Legal Anthropology, Legal Pluralism and Legal Thought". *Anthropology Today*, sy 10 (1994): 9-12.
- Gözler, Kemal. *Hukuka Giriş*. 16. bs. Bursa: Ekin Yayınevi, 2019.
- Griffiths, John. "What is Legal Pluralism?" *The Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law* 18, sy 24 (1986): 1-55.
- Gulbenkian Komisyonu. *Sosyal Bilimleri Açın: Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor*. Çeviren Şirin Tekeli. 12. bs. İstanbul: Metis Yayınları, 2018.
- Gurvitch, Georges. *Hukuk Sosyolojisi*. Çeviren Muhammet Koçakgöl. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2021.
- Hobsbawm, Eric. "Giriş: Geleneklerin İcat Etmek". İçinde *Geleniğin İcadı*, editör Eric Hobsbawm ve Terence Ranger, çeviren M. Murat Şahin. İstanbul: Agorakitaplığı, 2006.
- Hoş, Hasan Serdar. "Hukuki Çoğulluk". İçinde *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi*, 26:181-91. İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları, 2014.
- Koch, Klaus-Friedrich. "Hukuk ve Antropoloji: Disiplinlerarası Araştırma Üstüne Notlar". Çeviren Mehmet Tefik Özcan. *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası* LIV, sy 1-4 (1994): 435-51.
- Lakin, Kyle. "Legal Pluralism in Archaic Greece". *Princeton/Stanford Working Papers in Classics*, sy 120516 (2005).
- Menski, Werner. *Comparative Law in a Global Context: The Legal Systems of Asia and Africa*. 2. bs. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Merry, Sally E. "An Anthropological Perspective On Legal Pluralism". İçinde *The Oxford Handbook of Global Legal Pluralism*, editör Paul Schiff Berman, 169-85. New York: Oxford University Press, 2020.

- Moore, Sally F. "Law and Social Change: The semi-autonomous social field as an appropriate subject of study". *Law and Society Review* 7, sy 4 (1973): 719-46.
- Pirie, Fernanda. *Hukuk Antropolojisi: Kabile, Kadi, Yargıç*. Çeviren Sedat Erçin. Ankara: Fol Kitap, 2022.
- Radcliffe-Brown, A. R. "İlkel Hukuk". İçinde *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi*, çeviren Mehmet Tevfik Özcan, 1:121-34. İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları, 1993.
- . "Toplumsal Yapı". İçinde *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi*, çeviren Mehmet Tevfik Özcan, 1:121-34. İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları, 1993.
- Robert, Petit. "Anthropologie". İçinde *Dictionnaire de la langue Française*, t.y.
- Roberts, Simon. "After Government? On Representing Law without the State". *The Modern Law Review* 68, sy 1 (2005): 1-24.
- . "Against Legal Pluralism Some Reflections on The Contemporary Enlargement of The Legal Domain". *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law* 42 (1998): 95-106.
- . *Düzen ve Kargaşa: Hukuk Antropolojisine Giriş*. Çeviren A. Erkan Koca. 1. bs. Ankara: Birleşik Yayınevi, 2017.
- Santos, Boaventura de Sousa. *Toward a New Legal Common Sense: Law, Globalization, and Emancipation*. 3. bs. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
- Snyder, Francis G. "Colonialism and Legal Reform: The Creation of 'Customary' Law in Senegal". *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law* 13, sy 19 (1981): 49-90.
- Tamanaha, Brian Z. "A Non-Essentialist Version of legal Pluralism". *Law and Society Review* 27, sy 2 (2000): 296-321.
- . "The Folly of the 'Social Scientific' Concept of Legal Pluralism". *Journal of Law and Society* 20 (1993): 192-217.
- Teubner, Gunther. "The Two Faces of Janus: Rethinking Legal Pluralism". *Cardozo Law Review* 13 (1992): 1443-62.
- Thomas, Yan. "Res Religiosae: on the categories of religion and commerce in Roman law". İçinde *Law, Anthropology and the Constitution of the Social*, editör Alain Pottage ve Martha Mundy, 40-72. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Twining, William. *General Jurisprudence: Understanding Law from A Global Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Üye, Saim. *Teoride ve Pratikte Hukuki Çoğulluk*. 1. bs. Ankara: Turhan Kitabevi, 2013.
- Yüksel, Mehmet. "Bilim Felsefesi ve Sosyal Teori Bağlamında Hukuk Öğretimine Bakmak". *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi* 3, sy 2 (2013): 1-13.
- . *Modernite, Postmodernite ve Hukuk*. 2. bs. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2004.
- Yüksel, Murat. *Hukuki Plüralizm*. İstanbul: Beta Kitap, 2003.